

visszanyerésében érdekelt. Talán ez az egyik lehetséges oka annak, hogy ideológiai szempontból összegegyeztetetlen korszakok egyaránt be tudták illeszteni saját mitológiájukba Petőfi figuráját. Kerényi Ferenc könyve, miközben alapos forráselemzés segítségével letisztogatja hőséről a ráakódott legendákat, érintetlenül hagyja a Petőfi-mítosz alapszerkezetét, amivel a kulturális emlékezetbe rögzült Petőfi-képet látja el hiteles valóságreferenciával. De ez egyáltalán nem baj. Sőt nagyon is jól van ez így, hiszen a kollektív, kulturális identitásnak szüksége van az efféle szakszerű monográfiák által tisztázott alaptörténetekre.

MILBACHER RÓBERT

Margócsy István: „...Égi és földi virágzás tükre...”

TANULMÁNYOK MAGYAR IRODALMI
KULTUSZOKRÓL

Holnap, Bp., 2007. 295 old., 2300 Ft

Margócsy István tanulmánykötete a hazai irodalmi kultusz kutatás kezdős és valamely közbenső pontját köti össze, átível annak hajdani és jelenlegi állapotai fölött. A szerző maga is ott volt már e kutatási irány hazai kezdeteinél, ahogyan erről az e témában írott tanulmányait egybegyűjtő kötet legkorábbi, 1990-es tanulmánya tanúsodik.

Viszonylag széles látószögéből tekint a különböző irodalmi kultuszokra, figyelme rendszerint túlterjed egy-egy kultusz nyelvhasználatának bemutatásán. Az egy-egy szerzőhöz kötődő kultikus megnyilvánulásokon kívül (*A Petőfi-kultusz határtalanságáról*, „...Ikerszülöttek, egymás kiegészítői...”) vizsgálja az egyes irodalmi alakok (Kisfaludy Sándor, Kazinczy) személyéhez kötődő, ugyanakkor a nemzet mint ideologikus létező afirmációját szolgáló irodalmi ünnepek működését (*A költészet ünnepe, Magyarok Mózese*), és a magyar nyelv fokozatos összekapcsolódását ezzel a funkcióval (*A nyelv mint a nemzet*

közkincese). Szemlélteti azt is, hogy a nemzet létét a kultikus tisztelt személyiségek (köztük a magyar király) és műveik, valamint a körükön fonódó kultikus viszonyrendszer igazolja. Az összegyűjtött tanulmányok mindegyike (eltekintve *A magyar irodalom kultikus megközelítései*, illetve az „*Istennöm, végzetem, mindenem, magyar nyelv!*” címűektől) a nemzet létrehozásában, öngazolási folyamatában, identitásának ciklikusan ismétlődő megerősítésében alkalmazott stratégiák működési jellegzetességeivel foglalkozik. Koherenciájukat a közös elméleti keretet kifejtő *Előszó* teremti meg, amelybe a legrégebbi tanulmány gondolatvilága is beleillik.

A kultusz kutatásban most már kirajzolódik valamiféle irányzatos elkülönülés az egyes párhuzamos, egymást részben fedő törekvések között. Szólláth Dávid kritikai és kontextualista tendenciát különböztetett meg (*A kultusz kutatás két tendenciája. BUKSZ, 2004. tél, 235–236. old.*), kiemelve a kritikai kultusz kutatás kezdeti felszabadító hatását, amelynek kultikust és kritikait szembeállító felfogása egyre inkább meghaladottá válik; viszont erényei közé tartozik az irodalomról szóló beszéd megújítása, amely „az igazolhatóság/cáfolhatatlanság határkijelölő, negatív kritériuma mellé nem állított követendő, pozitív nyelvi normát. Nem vált például a kritika tudományosságának hirdetőjévé [...] A magyar irodalom szentesített kánonjainak bírálata helyett inkább a szentesítés eszközeinek és stratégiájának kritikájára vállalkozott, ami nem vezetett egy megtisztított nyelvi normára alapozó új irodalmi vagy irodalomkritikai kánon felállításához.” Továbbá kaput nyitott „a kritika- és irodalomtörténet-írás újraolvasása előtt” (233–234. old.).

Margócsy István kutatásai ezt a kritikai vonalat képviselik. Szólláth megfogalmazásában: „A Tverdotaféle kultusz kutatást nevezem kritikainak, s ehhez a szemlélethez érzem közelebb állónak mind Szilasi László, mind Margócsy István munkáit, a Dávidházi-félét pedig kontextualistának, s Takáts felfogása ez utóbbi tendenciához kapcsolódik inkább.” (Uo. 235. old.) Az „...Égi és földi virágzás tükre...” kiváltképp azért érdekes,

mert óhatatlanul párbeszédbe lép a kezdeti idők tanulmányait a későbbiekkel, s így a kötetbe rendezés a szövegek együttesét mintegy a kultusz kutatás egészére irányuló reflexióvá „nemesíti”, figyelembe véve természetesen a kritikai tendenciát illető megjegyzéseket és kifogásokat is.

A kötet előszava teret enged a különböző irányú (ön)reflexióknak; a szöveg egészét a kultusz kutatás kritikai ágára irányuló megjegyzések latens számbavétele hatja át. Például: „annyi bizton kijelenthető, hogy a kultikus szemlélet tudomásulvétele nélkül szinte semmit sem tudnánk mondani a költészet (művészet) tényleges társadalmi beágyazottságáról.” (8. old.) Vagy: „az irodalomértelmező tudomány határait erősen feszegető vagy meghaladó” kérdés, hogy „mi a funkciója a költészetnek a társadalmak szokásrendjében, kommunikációs és rituális beidegződéseinek struktúrájában? [...] mire használja egy társadalom [...] az irodalmi kultúrát, a költészetet?” (11. old.) Mindezen felvetések mindig is hozzátartoztak az irodalmi kultusz kutatáshoz, amely a szövegeken túl különféle „külsődleges” elemeket – ereklyeként tisztelt tárgyakat, viselkedésmódokat stb. – is elemez. Margócsy hangsúlyozza a „társadalmi beágyazottság” növekvő fontosságát, amit néhány újabb tanulmányának már a témaválasztása is jelez.

Még mindig az *Előszónál* maradvá: egyfajta kiegyensúlyozásnak tekinthető az is, miszerint „folytonosan hangsúlyozni kell, hogy tudományelméletileg roppant nehéz elkülöníteni a kultikus beszéd specialitását más, irodalomról szóló beszédek retorikájától – hiszen tudjuk, hogy a tisztán fogalmi jellegű, racionális, kritikai szakmai beszédmód feltételezése mára tudománytörténeti érdekességként vagy hajdani utópiaként értékelhető (a szerző elismeri, hogy e kötet legrégebbi [...] nemegyszer megbírált tanulmánya sokat őriz még ennek az utópiának reményeiből).” (23. old.) Vagyis a kultikus kiiktatását célzó kritikai beszédmód racionalizálni próbálta az irodalomról szóló beszéd nyelvét; márpedig ez teljes egészében nem valósítható meg, hiszen „bármely megszólasunk, mely az irodalmat,

költészetet érinti, természetesen metaforikus jellegű lesz, s elemzéseinkben állandóan élünk oly trópusokkal és figurákkal, melyek semmilyen racionalitásnak nem állják ki a kritikáját” (uo.). A kultikus/kritikai ellentét természetlenné vált, ahogyan erről – többek között Rákai Orsolya és Takáts Józsefre hivatkozva – Gyáni Gábor tanulmánya is beszámol (Válaszútton az irodalmi kultusz kutatás. *Literatura*, 2004. 208–218. old.).

Csak hogy Margócsy egészen más megfontolásból tekinti használhatatlannak ezt az oppozíciót. Az ellentétek közelítésének igénye olvasható ki abból a tanulmányból, amely eredetileg Petőfi-monográfiáját (*Petőfi Sándor*. Korona, Bp., 1999.) vezette be: „az irodalmi kultusz általában [...] az irodalomhoz való viszonyának egyik legfontosabb, kiküszöbölhetetlen, »porából állandóan megélemedő fönixként« funkcionáló demiurgoszává vált [...], a beállítódás és nyelvhasználat ismétlődő gesztusai révén tudományos hagyománnyá is nemesült.” (93. old.) A kultuszfogalom értelmezése a tanulmányok során fokozatos változáson megy át. *A magyar irodalom kultikus megközelítései* címűben már/még ez áll: „nem lehet pusztán ornamentálisnak, retorikai segédletnek tekinteni a beszédmód jellegzetességeinek ily hatalmas tömegét [...] a kijelentések, s az általuk képviselt képzetkör – épp a jelentkezések sűrűségéből is következően – *rendszerre* áll össze [...], melynek elemei távolról sem tekinthetők véletlenszerűnek, s rendkívüli erővel hatnak vissza az irodalomról való gondolkodásnak jellegére és módszertanára.” (38. old.) Tehát a magyar irodalom intézményrendszerének egészét a XIX. század közepe óta a kultikus hozzáállás dominanciája jellemzi.

Azaz idővel, legalábbis a reflexió szintjén, gyengül az irodalomhoz való viszony eleve adott kultikus mivoltát és a vele járó, túlhajtott metaforikusságot érintő kritika. Viszont az *Előszóból* az imént kiemelt gondolat a metaforikusságot felülírja a Paul de Man-i figurativitás gondolatával, és ismeretelméleti szintre emeli: az irodalomról való beszéd „természet-szerűleg metaforikus jellegéről” a gondolkodás ez esetben eleve adott

metaforikus voltáról értekezve reflektál saját korábbi nézeteire és az azokat erős bírálatokra.

A többek között általa is képviselt „pánkultikus” szemlélet alábecsülte „az irodalomról való beszélés nyelvi lehetőségeit és tényleges sokhangúságát” (Takáts József: A kultusz kutatás és az új elméletek. In: uő (szerk.): *Az irodalmi kultusz kutatás kézikönyve*. Kijárat, Bp., 2003. 295. old.) Azóta viszont Margócsy felfogásában mintha a metaforikusság az irodalomról szóló beszéd lehetőségfeltételévé vált volna, eltüntetve maga mögül a majd két évszázada hagyományozódó kultikus retorikai panelek garmadáját, amelyek tagadhatatlanul leszűkíték az irodalomról szóló diskurzus kereteit. Margócsy mindig is igyekezett elkerülni a kultikus megnyilvánulások lefokozását az „ornamentika akcidentalitására”, és az *Előszóban* is azt fejtegeti, hogy a „költészetnek (tágabban értve: minden művészetnek) ily transzcendens sugalmazása hihetetlenül mélyen, nagy stratégiai tudatossággal, [...] kidolgozott hagyományozódással, ugyanakkor nagyon sokszor valóban észrevétlen spontaneitással, áthatja esztétikai viszonyulásainknak majd minden mozzanatát” (7. old.).

Nyilvánvaló, hogy az irodalmat tárgyál választó beszéd eleve adott kultikusága egészen másféle kultikuság, mint mondjuk egy XIX. századi dicsőítő beszédé. Margócsy tehát úgy véli, az irodalomról szóló beszéd nem pusztán eleve kultikus, hanem amellett metaforikus, figuratív természetű is anélkül, hogy az irodalmi kultusz ennek létfeltétele volna. Az irodalomról szóló beszéd figuralitása túlmutathat a vallási terminológia e világivá tett elemeinek és az általuk sugallt képzeteknek a működtetésén.

Ebből a látószögből pedig nem is tűnik oly meghaladottnak az a bizonyos legrégebbi, a kötetbe is felvett dolgozat, mint ahogy Margócsy némi öniróniával hivatkozik rá az *Előszóban*. A fogalomhasználat változásai ellenére a tanulmányok egyazon, a lehetőségekhez mérten egységes gondolatrendszert körvonalaznak, amelynek alapja mindvégig az 1990-es *Kommentár*. A bírálatok többször kifogásolták, hogy egyes szerzők,

köztük Margócsy, nem veszik figyelembe a kultikus szótár „történeti képződmény” voltát (Takáts: *i. m.* 295. old.), kultikus és kritikai merev szembeállítását. Ez utóbbival kapcsolatban érdemes idézni Rákai Orsolyát: „a kultusz minden látszat ellenére valamiféle kritikai, a kritikával legalábbis rokon funkciót tölt be az irodalom társadalmi rendszerében” (Rákai Orsolya: Kultusz, paradoxon, endoxa. In: uő: *Utazások a fekete királynővel*. Kijárat, Bp., 2006. 124. old.) E „vadász” alól Margócsy talán nem menthető fel teljesen, de bizonyos megjegyzései arra utalnak, hogy a kultikus megnyilvánulások besorolását nem elsősorban utólagos konstrukciónak tekinti, hanem már a XIX. században is meglévő, ha nem is kimondott oppozíció egyik pólusaként feltételezi. Így a Kisfaludy Sándor ünnepről szóló írásában már a kritikai attitűd nyomait mutatja fel a XIX. századi viszonyulásokban.

Ennek a tanulmánynak a konklúziója a „fiatal romantika offenzivitására” vezeti vissza azt a szélsőséges átalakulást az irodalomszemlélet addigi alapszerkezetében, amely akkoriban hozta létre a nemzeti költészetnek, illetve általában a költészetnek máig is meglévő kultikus paradigmáját (244. old.). Ellene már a korban is felbukkant a tiltakozás. Az „ártó” kultikus hozzáállást a „fiatal romantikusok csoportja” honosította meg; „ideáljainak érvényesítése érdekében, az irodalomértelmezés alakítása során” majd-hogynem teljesen kiiktatta a kritikai normákat, amelyeket a Toldy és Bajza által képviselt mérsékeltbb és átláthatóbb nyelvezet még érvényesített. A fiatal nemzedék épp a „domináns szerepet vivő Vörösmarty–Bajza–Toldy Ferenc-csoporttal szemben [...] kívánta átalakítani az irodalomról szóló diskurzusnak modalitását és stilisztikáját” (242–243. old.). Részen ebből fakadt Bajza éles kritikája a Kisfaludy-ünnepről szemléletéről és módszereiről, amikor a „maga száraz, precíz észrevételeiben lényegében a költészetnek kultikus felfogását és beállítását kárhóztatja, s a szerzővel és a művekkel szemben való kritikai rajongás attitűdjét utasítja el” (uo.), és számon kéri a kultikus retorika mellett (nem helyett) az ellenőrizhetőbb nyelvhasználatot.

Margócsy tehát a Bajza és Toldy által képviselt „poétikai leírásra” koncentráló, értelmezői attitűdben „kritikaibb” frazeológia megvalósulását látja, és felhívja a figyelmet Erdélyi János még visszafogottabb viszonyulására. Idézi is az *Előszó*ban Erdélyit, aki egyébként a Kisfaludy-ünnep egyik szervezője volt, éppen azt a későbbi intelmét, amellyel óvott a költészet túlzásba vitt kultuszától. A történeti kontextusban sokkal érdekesebbé válik a feltételezett kultikus–kritikai szembenállás. A kötet tanulmányai (talán az „*Istennőm, végezetem, mindennem, magyar nyelv!*” kivételével) igyekeznek túllépni egy homogenizált, szekularizált nyelvi eszköztár részletező bemutatásán, ami még dominált az 1990-es írásban, amely a kultikus kifejezőmódok szemelvényes gyűjteményét kínálta.

De ez a kezdő tanulmány, amelynek „bírált és bírálható szemléletétől” szerzője sokban eltávolodott, meghatározó nemzedéki tapasztalatot hordozott, s ezért kiváltképp nagy hatása volt. A kétféle irodalom szembeállítására mérséklődött ugyan, de alapjában véve továbbra is tartható, sőt Margócsynál olykor még most is érzékelhető a kultuszromboló szándék, a kultikus megnyilvánulások féken tartása, visszaszorítása. A *Kommentár* szerint a kultikus viszonyulásmód a XIX. század óta hagyományozódó rendszer, amely eleve az irodalomszemlélet egészét érinti, felfüggeszti a kritikai észrevételeket, tautologikus beszédet teremt, és ily módon ihletetlen mutatja fel a történeti kontextusából kiemelt költő „igazi” arcát. Ezzel a szűkebb értelemben vett kultuszfogalommal indít Margócsy 1990-ben, amely aztán egyre tágabb értelmezést nyer: a kultusz kiküszöbölhetetlen az irodalomhoz fűződő viszonyból, mi több, „tudományos hagyományá is nemesült”. Majd a kötet legkésőbbi darabja, az *Előszó* nem veti ugyan el, hogy a kultusz sok esetben kiiktathatatlan, de a racionalitás irányából érkező kritikát ellehetetlenítő metaforikusságot tekintve eleve adottnak az irodalmi tárgyhoz fűződő kapcsolatban anélkül, hogy feladná a figuratív és kultikus nyelv ellenőrzésére irányuló teoretikus szándékot. Márpedig ez a szándék mindig feltételezi

a vizsgált tárgy „igazabb” megvilágításának/megértésének igényét, és ennek az igénynek a kultuszát. Ebben a rendkívül tág értelemben lehetne általánosságában kultikus jellegűnek mondani az irodalomhoz kötődő diskurzust, immár egészen elkülönítve attól a kultikusságtól, amely az irodalom XIX. századi használatának mechanizmusait uralta. Hasonlóan tágabb értelmezéssel indít Dávidházi Péter Shakespeare-könyvének Horváth Jánost idéző előszava is: „»Aki irodalomtörténetet ír, alázattal ismerje fel, hogy ő van e kijelölt helyre állítva, s fogja fel erkölcsi nagyságát annak a viszonyoknak, melybe ő, a gyarló egyes ember, lépni készül lelki ősei nagy történeti közösségével.« Szakmánk klasszikusa, Horváth János foglalta össze e kimeríthetetlen jelentésű mondatban azt a tiszteletre intő és felelősségteljes viszonyt, amely a később érkezőt, legyen akár a hagyományos irodalomtörténet művelője vagy éppen egy irodalmi kultusz természetrajzának monográfusa, mindenkor elődeihez fűzi.” (Dávidházi Péter: „*Isten másodszülöttje*”. *A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza*. Gondolat, Bp., 1989. VII. old.)

Ha az irodalomhoz fűződő viszony eleve kultikus, akkor ez a kultuszfogalom megkülönböztetendő attól, amit a kutatási ág jelképes kezdetekor használtak; annak érdekében, hogy ebben a tágabb értelmű jelentésben funkcionálhasson akkor, amikor ennek az általános, univerzális attitűdnek a jelölésére szolgál. Elkerülendő a különböző kultuszfogalmak, valamint a különböző korok kultuszfogalmainak összekeveredését is – ami alkalmanként, még Margócsy tárgyalt kötetében is megnehezíti az általuk lefedett jelentésterület körülhatárolását.

A nyelvészetről – egyes szám első személyben II.

Szerkesztette: Bakró-Nagy Marianne és Kontra Miklós, *Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Szeged, 2009. 224 old., 1490 Ft*

„Nem hiszem, hogy különleges élőlény lenne a nyelvész.”

(Balogh Lajos, 9. old.)

1. TUDNIVALÓK – OLVASÁS ELŐTT

Mielőtt kézbe vennénk bármilyen, a nyelvészetről vagy a nyelvtudományról szóló könyvet, nem árt, ha észben tartjuk, hogy míg a grammatikairás, a nyelvtankészítés ókori hagyományokra tekint vissza, addig a mai értelemben vett (tudományos) nyelvészet igen fiatal diszciplína. Attól függően, hogy kihez, melyik iskolához társítjuk a megjelenését, maximum 150–300 éves. Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a magukat nyelvésznek nevező tudósok sem ugyanazt tekintik nyelvészettnek, a nyelvtudomány részének. Azt a meghatározást, hogy „a nyelvészek egy adott nyelvre vagy általában az emberi nyelvekkel tudományosan foglalkoznak”, túl sokféleképpen lehet érteni, mert a nyelvészetben ennek a bizonyos „tudományosságnak” radikálisan sokféle iskolája, hagyománya van. Ezért lehet, hogy a nyelvtudomány éppúgy besorolható a filológia, mint a természettudományok alá.

Ez még csak hagyján: fiatal tudomány, majd csak letisztul. A következő szempont, amit nem volna szabad figyelmen kívül hagynunk, amikor magyar nyelvészek magyar nyelvű nyelvészeti írásait vesszük kézbe, az a magyar nyelvészet és a magyar nyelvészirtársadalom sajátos mikroklímája. (Erről l. többek között a *Szubjektív vázlatpontok egy kis magyar szocio-lingvisztika-történethez* című írást és a benne hivatkozott irodalmat: <http://tkis.extra.hu/sl/szltort.htm#ftn2>.)

A kívülálló úgy láthatja, hogy talán nem is egy nyelvészet van, hanem legalább kettő, és mindkettőnek még számos alfaja. A „nyelvészet¹” a